

Др Гордана Штасни, др Гордана Штрбац

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛЕКСЕМЕ *МИШ* У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Ово истраживање засновано је на лингвокултуролошким постулатима, с циљем да се представи слика миша у савременом српском језику, узимајући у обзир и традиционално и актуелно виђење ове животиње у српској култури. На језичком плану посматран је семантичко-деривациони потенцијал лексеме *миш* – на основу семантичког садржаја, обима и састава њеног деривациног гнезда, с намером да се истакне како и у којој мери се у језику рефлектује традиционално, научно и савремено поимање миша. Језички аспект употпуњен је сагледавањем терминолошких израза, фразеологизама и пословица с компонентом *миш*.

Кључне речи: лексема *миш*, језичка слика света, концепт, српски језик и српска култура.

1. Увод. Однос културе и језика (културне националне заједнице и језика којим припадници те заједнице говоре) једно је од фундаменталних питања којима се бави лингвокултурологија, при чему се језик посматра као део културне целине, и то функционално повезан са њом.¹ Предмет проучавања у овом раду, зооним *миш*, биће сагледан на основу базичних лингвокултуролошких појмова: језичка слика света, концептосфера и концепт.

1.1. Под лингвокултуролошким појмом, који је означен термином слика света, подразумева се уређени скуп знања о стварности, који се формира у

¹ Иако усмерена према другим дисциплинама, лингвокултурологија је у најтешњој вези с етнолингвистиком, и може се сматрати њеним делом. „Према В. Н. Телији, етнолингвистика је дијахронијска дисциплина, док је лингвокултурологија синхронијска дисциплина. Циљ етнолингвистике је историјска ретроспектива односа између језика и културе, истраживање развоја фолклорне слике света. В. Н. Телија сматра да лингвокултурологија истражује само синхронијску везу између језика и културе: она се бави живим комуникационим процесима и везом између језика и менталитета народа у овом тренутку” (Драгићевић 2010: 9).

колективној свести. Језичка слика света је посредна, јер знаковним системима језика материјализује непосредну слику света. Њу чини укупност представа једне заједнице о стварности фиксираних у језичким јединицама. Она се схвата као језичко рашчлањивање света, језичко уређивање предмета и појава односно као информација о свету уграђена у системска значења речи (Попова – Стернин 2007: 50–54). Према мишљењу Ј. Бартмињског, „језичка слика света је интерпретација стварности садржана у језику, која је истовремено субјективна, пошто је резултат субјективне перцепције и концептуализације, и интерсубјективна, јер постаје друштвено прихваћена стварајући јединство мисли, осећања и вредности” (Бартмињски 2011: 46).

Концепт представља основни елемент концептосфере, која се схвата као уређени скуп концепата народа, његове информационе базе мишљења (Стернин – Попова 2007: 36). Овом приликом је из укупне концептосфере одабран концепт животиња, са *мишем* као представником, који има значајну улогу у српској култури, и то на симболичком плану, што се нарочито огледа у народним веровањима и обичајима, натприродној моћи која му се приписује, али и на основу његовог присуства у реалном човековом животу. У складу са ставом који износи И. Зикова, а који подразумева сагледавање концептосфере односно концепта укључивањем културе, језика и личности (Зикова 2015: 33–41), методолошка процедура примењена у овом истраживању обухвата сва три елемента.

1.2. Однос језика према култури успешно илуструје веза између речника и садржаја културе, и он је „сасвим очигледно повезан са многим обележјима ванјезичке културе, синхроно и дијахроно, и проучавање речника је корисно, ако не и битно, за један потпун и добро уобличен етнографски извештај” (НОЈДЖЕР 1972: 494). Ипак, с циљем да се формира и сагледа укупна слика миша у српској култури и концепти који се за њега везују, обезбеђене су и друге потребне информације из одговарајућих извора.² Поред номинационих јединица (деривати мотивисани лексемом *миш*), терминолошких и фразеолошких израза са овом лексемом као конституентом, у анализирани материјал сврстане су и паремије, које представљају посебне жанровске форме или типове текста, а пошто је у њима уткано колективно искуство, оне су веома добар извор за сагледавање слике света у одређеној лингвокултурној заједници.

Ова грађа ексцерпирана је из дескриптивних речника српског језика општег типа, као и из посебних, фразеолошких.³ Како историјска и научна перспектива нису доминантне у савременој језичкој слици света наивног говорника, на подацима о овим облицима виђења стварности није се у овом раду посебно инсистирало. Такође, регионално обележена лексика узимана је у обзир само у оној мери у којој је она била забележена у консултованим

² Детаљније о изворима в. у литератури.

³ В. приложене изворе на крају рада.

речницима, са преузетим значењима и одговарајућим квалификаторима, без исцрпности у анализи будући да се релевантним сматрају они подаци који су својствени целокупном српском језичком подручју, а не појединим његовим деловима. Ипак, како се у семантици језичких средстава савременог језика чувају трагови традиционалног виђења стварности, било је неопходно укључити и етнолошке податке, као и податке који указују на митолошке и религијске облике мишљења. Ради потпуније слике, разматрано је и асоцијативно појмовно умрежавање које се рефлектује у лексикону савременог српског језика.

2. Миш у традиционалној слици света. На основу увида у етнолошку литературу (Гура 2005, Раденковић 1996, СМР 1970), традиционална слика *миша* обухвата више сегмената: а) најпре су то предања о његовом постанку, б) симболика која му се приписује; в) заштитне радње од гамади, којима припадају и мишеви. Ови елементи нису одвојени, већ, како показује грађа, преплићу се по оченом принципу узрок – последица – профилакса. У основи предања налази се човеково искуство у вези са реалном опасношћу и штетом коју мишеви као гамад и штеточине наносе у његовом свакодневном животу. Дакле, та основна матрица у којој су мишеви изједначени са нечистим и штетним бићима, заснована на стварности, у основи је њихове традиционалне слике, без обзира на то што предања у суштини „подразумевају специфичан вид дистанце и помирености са природним појавама” (Самарџија 2011: 300). Искуство је утицало, на пример, и на симболичко повезивање мишева са мотивом крађе: штета коју су причинили мишеви метафорички се пореди са штетом од крађе (Гура 2005: 302).

2.1. Постоји више предања о постанку миша. Према једном од њих, Св. Нестор, који је био шегрт код Св. Димитрија, убио је алу и од њена леша постали су мишеви, змије, гуштери и друга гамад. У појединим деловима Србије на овај дан људи не отварају амбаре и не дирају кош са житом да не би мишеви затирали усеве (СМР 1970: 275). Базична трочлана структура у основи је и овог предања и она је представљена шемом: потенцијални сукоб, остварење тог сукоба и, на крају, његови резултати. Управо је резултат тај који узрокује потребу да се обезбеди профилактичка зона, која је такође комплексна. То су веома стари обичаји, а неки од њих су преживели до данашњих дана, попут оног о прослави пролећа 1. III (Пролетника), који се припрема и спроводи као одбрана од демона и гамади (мрава, мишева, змија и др.).

Ипак, искуствено човек зна да мачка тамани мишеве, па се у предањима уз мишеве уводи и мачка и прича о њеном постанку. Приповеда се како је једном Св. Сава дошао у неку мрачну земљу пуну мишева који су наносили пустош. Онда Сава створи мачку од своје рукавице и она подави све мишеве. И према једној кашупској легенди, коју наводи А. Гура (2005: 300), пацова је створио ђаво. Господ Бог је тада скинуо рукавицу и бацио је на

земљу, а од те рукавице је настала мачка. Према једној бугарској легенди, мишеви су постали од ђавола који је у цркви пукао јер није могао да поднесе мирис тамјана (ГУРА 2005: 301).

2.2. Управо су ова предања добар увод у симболичне представе које се приписују мишевима. Наиме, за њих се везује хтонска симболика јер се сматра да они представљају оличење ђавола, демона, а можда и духове предака (ГУРА 2005: 300, СМР 1970: 46). У народним веровањима и обичајима мишеви су повезани с култом мртвих и вампирима. Зато се мртавац непрестано чува све док се не сахрани да преко њега не пређе миш јер ће се повампити. Нарочито је опасна мачка, затим пас и миш (СМР 1970: 59). „По народном веровању, душа може да пређе у неку животињу, а затим од животиње у човека, негде се замишља као миш, негде као пчела, или се верује да душа умрлог лута четрдесет дана у облику птице, лептира или неке друге мање животиње око места где је покојник живео тражећи храну и пиће” (СМР 1970: 126–127).

Миш означава моћи таме. Симбол је непрекидног кретања, узрујаности и ускомешаности. У грчкој традицији – атрибут је Зевса и Аполона, у хебрејској – симбол је лицемерја и дволичности. У хришћанској традицији миш је ђаво, прождирач. Он глође корен дрвета живота (ЛАМРИЋ 1999: 90). Сматра се да поседују ђаволова својства (ГУРА 2005: 300). Верује се да мишеви могу да предскажу време, сеобу, сиромаштво, па се тако за лош предзнак, као весник смрти, узима ако миш уђе човеку у одело или му начне одело у ковчегу (РАДЕНКОВИЋ 1996: 172), из чега се такође да закључити да мишеви представљају демонске животиње. Као хтонске животиње они симболизују подземну фазу комуницирања са светим (CHEVALIER – GHEERBRANT 1987: 404).

2.3. Због искуства и негативне симболике која се везује за миша, постоји читав низ активности које се спроводе у профилактичке сврхе. Тако су одређени дани, који су везани за празнике и свеце, посвећени заштити од гамади. Тада се спроводе одређене забране, с циљем да се предупреди и спречи штета коју наносе мишеви у домаћинству – житу (Мишји или Мишулов дан када се не додирује кош с кукурузом да не би мишеви чинили штету (СМР 1970: 226) и пртемом руху (на Празнице [26. X] и на Мишју суботу „сеоске жене не раде никакве женске послове, а нарочито о пртенини да је мишеви не би изгризли”) (СМР 1970: 292). Постојање мишјих празника у оквиру круга календарских обичаја указује на то да се овим животињама придавао одређени култни значај који је повезан са светом мртвих. Веровало се да мишеви, као „доње” животиње, могу отелотворавати душе покојника, и то оних нечистих, које имају демонска обележја (РАДЕНКОВИЋ 1996: 171).

И молитва може бити заштита од мишева. У једном зборнику апокрифних молитви налази се занимљиво заклинање „када миши почну жито јести”, у коме се они плаше захтевом Соломона који тражи хиљаду мишјих кожа. Уз молитву указано је и на начин како треба свештеник да се понаша: када дође на њиву где има мишева, да обуче ризу и да освети воду у суботу

пре изласка сунца „и да викне заповедним гласом говорећи молитву ову” (РАДЕНКОВИЋ 1996: 172).

Камен такође припада профилактичким средствима (њего миш не може да изгризе). Тако се у „Заклопитим данима или Заклопцима, који падају десет дана пред Св. Николу, држе заклопљене ножице (маказе) под каменом, да миши не гризу тканине” (СМР 1970: 112). На Митровдан се не спава изван своје куће. У сваки угао стави се камен белутак против мишева (СМР 1970: 217).

По народним предањима, помоћу чаробног штапа заустављају се поплаве, отклања град, гаси пожар, одводи вода, зауставља воденица. Њиме се гоне ђаволи и мишеви из куће, отварају заклопи, одузима стоци млеко, итд.; ако се штап сломи, онда изгуби магијску моћ (СМР 1970: 320). И за магијско превођење мишева у кућу другог човека, у поље или у шуму у источној Србији је коришћен прут којим је орач терао волове на орању. Онде где тај човек баца штап, сматрало се, сутрадан ће тамо прећи сви мишеви (РАДЕНКОВИЋ 1996: 171).

Звук има важну улогу у појединим ритуалним радњама профилактичког типа и терању злих демона. Тако о „Јереминдану, понегде и других дана, иду ноћу поворке по селу, лупају у клепетуше противу змија, а жене обилазе око својих кућа лупајући у ожег, да би отерале змије, мишеве и другу гамад” (СМР 1970: 146). Веровало се такође да се звиждањем призивају и скупљају разни демони, па се тако у дурмиторском крају, како наводи Љ. Раденковић (1996: 172), у кући није смело звиждати да се не би котили и купили мишеви. А. Гура наводи како Срби сматрају да ноћна свирка мами мишеве у кућу (2005: 301).

Кумство је такође профилактичка мера. У народу се верује да се кумством може обавезати змија да не уједе, вук да не коље стоку, миш да не чини штету итд. (СМР 1970: 203).

И змија кућарица чува кућу и имање од мишева. Она обитава око кућа и зграда, хватајући мишеве. По веровању, змија кућарица се не гони не само зато што хвата мишеве него и што гони од куће змије отровнице. Њу ни мачка не напада (СМР 1970: 165).

3. Миш у савременој слици света. Елементи на основу којих је сагледа на савремена слика миша у српској култури засновани су на енциклопедијским подацима, који указују на научни аспект виђења ове животиње, али и на основу информација у *Образном асоцијативном речнику српског језика* (ОАСЈ), у којима је *миш* реакција испитаника, изворних говорника српског језика, на различите стимулусе.

3.1. Савремена слика о мишу заснована је на научном опису миша, којим су обухваћени следећи подаци: а) научно име односно латински назив (*Murinae*), које је важно за сагледавање њиховог хијерархијског статуса у научној класификацији; б) информација о припадности највећем реду сисара,

уз дескриптор, који се намеће као примарни и носи информацију о величини животиње (мали глодари). Имплицитно је садржана и компонента о делу тела и његовој функцији (зуби и глодање односно пар секутића који непрекидно расту у њиховој горњој и доњој вилици) на основу којег је овај род сисара именован; в) распрострањеност ове фамилије (по целом свету); г) дескриптивни део енциклопедијског описа садржи информације које се односе на физиономију миша односно на изглед његових делова тела: њушке (компонента облика – шиљаста њушка), ушију (компонента дужине – дуге уши), репа (компонента дужине – дугачак реп), ногу (компонента величине – високе ноге); д) одређење станишта (живе у веома различитим стаништима); ђ) активност на основу које се квалификују као штеточине (чине велику штету); е) састав фамилије, са представницима (то је фамилија с највећим бројем врста: *домаћи миш* (*Mus musculus*), *шумски миш* (*Apodemus sylvaticus*), чест и у пољима, обични пацов (*Rattus rattus*), таман или црн, с репом дужим од тела, борави највише по таванима; *йуџнички љацов* (*Rattus norvegicus*), тамножућкаст или мрк, светлијег трбуха, репа краћег од тела; потиче из западне Азије, борави највише под земљом; свуда потискује обичног пацова (ME 1972: 105).

3.2. С обзиром на то да лексема *миш* није међу стимулусима у *Асоцијативном речнику српског језика*, анализа је заснована на подацима из *Образложној асоцијативној речника српског језика* (ОАРСЈ), у којем је ова лексема реакција на различите врсте вербалних стимулуса.

Подаци говоре да је *миш* најчешћа реакција на стимулус *сир* (207). Мишеви стално грицкају и тако обнављају раст секутића, те је храна коју миш једе доминантна асоцијација.⁴ У једној асоцијативној вези повезани су *миш* и *банана*.

Према учесталости, следи реакција изазвана стимулусима који садрже компоненте визуелне перцепције. Тако ће *миш* бити реакција на: боје – *сив* (49), *црвено* (1), *љаман* (1); величину – *мали* (22), *свићан* (12), *свићни* (5), *мало* (1), али и са опозитном вредношћу – *велик* (3); изглед, на основу којег се повезује с нечим што је *ружно* (2), *нелепо* (1), или реакција на стимулусе везане за размножавање – *много* (1), а индиректно, посредством глагола *йојесити* (1) за истребљивање мишева.

Миш се често јавља и као вербална асоцијација на стимулусе засноване на примени именоване животиње у научне, експерименталне сврхе. У

⁴ Савремена стереотипна слика миша са сиром, као његовом омиљеном храном, вероватно је настала под утицајем цртаних филмова. Мада ова врста намирнице у суштини није типична за његову исхрану, приказ миша и сира веома је стар и заснован је на реалности. У средњем веку мишеви су се завлачили у оставе са сиром. Они су га јели не зато што га воле, него зато што им је био приступачан (месо је било усољено и окачено да виси, а житарице су се чувале на недоступним местима у затвореним посудама). Мишеви имају развијен и осетљив њух, реагују на мирис, укус и текстуру хране, и зато их одбија све што је јаког мириса, а привлачи кукуруз, пшеница, јечам, сунцокрет, али и свеже воће и поврће.

тој улози су стимулуси: *експериментисаћи* (18), *експеримент* (17), *научни* (1), што је свакако подржано устаљеним изразом *експериментални миш*. И станиште миша има подстицајну улогу у јављању асоцијација на стимулус *кућни* (9), *брод* (1).

У асоцијативну мрежу са нижом фреквенцијом укључена је и аудитивна перцепција односно природа звука који производи миш. У тој улози су стимулуси: *шушћајћи* (6), *шкријаћи* (2), *заушћајћи* (1), те особине које му приписујемо, са по једном реакцијом: *ситиљив*, *добродушан*, *интелигенција*, *неиздржљив*, *рођени*, *суров*, *иужан*.

Изразом *сиромашан као црквени миш*, вероватно је изазван одговор *миш* на стимулус *сиромашан* (1), а како се лексема *миш* често јавља у поредбеним конструкцијама, он је и реакција на реч *као* (1). Осећање човека када спази миша такође је део асоцијативних веза – са стимулусом *иљашим се* (3). Један део реакција *миш* подстакнут је сећањем на одређени период у блиској прошлости заједнице: *југословенски* (1), *Срби* (1), *Милошевић* (1).

4. ЗНАЧЕЊСКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ *МИШ*. Према подацима које наводи П. Скок (Skok 1972: 433), зооним *миш* је општесловенска и прасловенска реч индоевропског порекла, без паралела у балтичким језицима. На основу лексикографске интерпретације лексеме *миш* у РСАНУ њено примарно значење је термилошког типа, али је оно истовремено и део општег фонда. У њему је садржана диференцијална сема високог ранга, блиска архисеми ‘сисари из реда глодара’, те компоненте које носе информацију о штетној активности миша по човека и његово домаћинство ‘штеточине’ и компоненте о изгледу његовог тела: ‘ситни’, ‘набијеног тела покривеног густом длаком’, као и изгледа делова тела: њушке ‘шиљасте њушке’ и репа ‘дугог репа’. Лексикографска дефиниција зоонима *миш* готово да је подударна с њеном енциклопедијском односно научном.

Фигуративне подреализације у оквиру примарног значења, настале су под утицајем метафоре: ‘слабић, страшљивац, кукавица’ на основу семе величине именоване животиње и њеног понашања, способности брзог кретања и склањања од опасности, као што је, вероватно, компонента ‘мало’ утицала и на стварање подреализације ‘реч одмила за дете (обично при тепању)’.⁵

Секундарна реализација, којом се такође означава животиња, али морска риба, подстакнута је метафоричним асоцијацијама које повезују полазни домен, са мишем као референтом, и циљни домен, са рибом као референтом. Риба је мишолика, има шиљасту њушку и дужи реп, попут миша (2.а. дугорепац рилаш *Masturus coelorhynchus*, б. мишић попрсканац *Callionymus belenus*, в. црнопеги мишић *Callionymus masculatus*).

⁵ А. Ранђеловић (2012: 94) наводи да је много већи број зоонима чија су значења непожељна када се односе на човекове духовне особине, а међу њима је и зооним *миш* у значењу ‘слабић’.

Остале секундарне реализације лексеме *миш* у РСАНУ вероватно су процењене као застареле, неактуелне, или покрајинизми, те нису део лексикографског описа у РМС и РСЈ. Ипак, оне откривају њен значајан семантички па и деривациони потенцијал. Тако се значење под тачком 3 са биљком *Polypogon maritimus* као денотатом такође може тумачити посредством метафоре, будући да клас ове биљке – маљав и збијен, има извесне сличности са изгледом миша (длакаво, мало, збијено тело).

Секундарно значење са соматском денотацијом, било човечјег било животињског тела, у РСАНУ одређено је као архаично односно покрајинско, као и реализација под тачком 5 којом се означава болест код коња, такође покрајинизам, тешко се са аспекта савременог говорника могу довести у семантичку везу с појмовним садржајем у примарној реализацији лексеме *миш*. Стога је сасвим логично што су у РСАНУ и РМС лексеме: *мишић* (зооним) и *мишић* (соматизам) приказане као хомоними, иако етимолошка веза међу њима постоји.⁶ Што се покрајинизма тиче, којим се денотира део свињског тела, на основу описа датог у РСАНУ, можда је и могуће успоставити асоцијативну везу између полазног (мало, штеточина) и циљног домена (мало и тврдо ткиво, може да поквари месо), па би се ова реализација сматрала метафоричном. На сличан начин би се можда могло објаснити и значење којим се денотира болест код коња, јер је отеклина на коњској кожи, како се манифестује ова болест, величине попут миша.

Значења обједињена под тачком 6 међусобно су повезана принципима метонимије: игра → учесник у тој игри → предмет који се користи у тој игри, а у односу на полазни домен и у овом случају је посредни метафорична веза, заснована на асоцијацији кретања и скривања миша.

Употребљена као узвик, и уз убрзано понављање, лексема *миш* је у првом случају погодна због свог гласовног склопа, а у другом случају, да се скрене пажња детету (кад се загрцне), као учинковито средство за овакав проблем, и оно би се могло окарактерисати као народно.

Лексикографским описом У РСАНУ није могло бити обухваћено значење под тачком 3 дато у РСЈ ‘периферни рачунарски уређај, обликом помало сличан мишу (1а), који се руком покреће по равnoj површини, а служи за посматрање курсора и за давање наредби компјутеру’, којим се илуструје утицај културних промена на лексички систем (Драгићевић 2010: 108). Посреди је такође метафоризована реализација настала под страним утицајем (Новокмет 2020: 40).

5. Деривационо гнездо лексеме *миш*. Лексема *миш* има веома изражен семантичко-деривациони потенцијал, што се одражава на састав и обим њеног деривационог гнезда, које садржи око 90 чланова, којима се именују појмови из разноврсних домена стварности, а тип њихове творбене и семан-

⁶ Састав деривационог гнезда с мотивном речју *мишић* (соматизам) има потпуно другачије чланове који се не могу довести у везу за зоонимом *миш*.

тичке мотивисаности указује на видове концептуализације посматране животиње.

Међу дериватима првог степена најбројнија су именичка образовања, затим придевска, док је творба глагола занемарљиве продуктивности (само један глаголски суфиксал). Именички деривати су најчешће настали суфиксацијом, мада су реализоване и сложенице, претежно су једнозначни и ретко индукују даљу творбу. Исто је и са придевским дериватима, с тим што се по деривацином потенцијалу издваја придев *мишев*, који гради мање подгнездо.

Деривати су приказани у низовима. Двочлани низ чини мотивна реч и њен првостепени дериват (нпр. 0 *миш* > I *мишомор*; 0 *миш* > I *мишолик*), а вишечлани низ – мотивна реч, првостепени дериват и од њега добијени деривати вишег степена (нпр. 0 *миш* > I *мишар* > II *мишарица*; 0 *миш* > I *шишмиш* > *шишмишев*).

Двочлани низови:

0 миш > I: миша, мишад, мишајак, мишак,⁷ мишаљак, мишанка, мишаст, мишати се, мишац,⁸ мишаца,⁹ мише, мишекиња, мишемор/мишомор, мишетин,¹⁰ мишетина, мишетњак, мишињак, мишић, мишица, мишјок/мишијока, мишка, мишкаки, мишкепец, мишкулаш, мишкуља, мишљак, мишна, мишница, мишовка,¹¹ мишовкиња,¹² мишождер, мишоједина, мишојеђа, мишолик, мишољак, Мишољдан, мишомор, мишоња, мишоокаст, мишопреж, тутумиш

Вишечлани низови:

0 миш > I мија/мијо > II мијан
 0 миш > I мишак¹³ > II мишакиња
 0 миш > I мишар > II мишарин, мишарица
 II Мишар > III Мишарац
 0 миш > I мишев > II мишевина
 II мишевљи > III мишевљак
 0 миш > I мишећи > II мишећина, мишећњак
 0 миш > I мишији > II мишијак, мишијаст
 0 миш > I мишина¹⁴ > II мишинак, мишинац
 0 миш > I мишји > II мишјак > III мишјака, мишјакиња > IV мишјакињин, мишјакињица

⁷ Дериват *мишак* има ознаку покр. и значење ‘комад меса у свињском буту’ (РСАНУ).

⁸ Дериват *мишац* је покрајинизам и има зоонимско значење вучић (З) односно морска риба *paracentropristis* (*Serranus*) *hepatus* (*Centropristis* h.) из ф. гречка *Serranidae* (*Percidae*) (РСАНУ).

⁹ Покрајинизмом *мишаца* се именује коњска болест (РСАНУ).

¹⁰ Дериват *мишећина* је са аугментативним значењем (РСАНУ).

¹¹ Дериватом *мишовка* именује се народно коло (РСАНУ).

¹² Дериват *мишовкиња* је покрајински назив за биљку (РСАНУ).

¹³ Дериват *мишак* је дем. и хип. од миш (1а) (РСАНУ).

¹⁴ Лексема *мишинак* је са ботаничким значењем, као и њени деривати (РСАНУ).

П мишјомрк
 0 миш > I мишко > II мишкаћ, мишкиња, мишкуља
 П мишков
 0 миш > I мишолов > II мишоловац, мишоловица, мишоловка, мишоловни
 0 миш > I мишореп > II мишорепаст
 0 миш > I мишца > II мишчица
 0 миш > I мишче > II мишчад, мишчићи
 0 миш > I шишмиш > II шишмишев, шишмишки

5.1. Значења деривата и појмовни домени

5.1.1. Оними. Иако у српској култури није редак случај да се имена животиња узимају за лична (Грковић 1977: 139), а посебно је њихова употреба мотивисана профилактичким потребама да се заштити новорођенче од болести, смрти, беде итд.,¹⁵ у грађи је забележен знатан број имена и презимена за која се не може са сигурношћу тврдити да су мотивисана лексемом *миш*. Међу њима је презиме *Миш* (РСАНУ), које се може сматрати антропонимизираним обликом, као што су то презимена *Зеца*, *Ласица*, *Лисица*, *Гавран* (као лично име и као презиме) и сл.¹⁶

Од осталих ономастичких јединица, забележен је само топоним *Мишар* а. ‘зараван и ниско узвишење поред Саве, југоисточно од Шапца, познато по бици из Првог српског устанка’; б. ‘село у том крају’. Њиме је мотивисано презиме *Мишарац*, што је уобичајена семантичка база за деривацију патронима.

5.1.2. Особине. Међу јединицама које у својој идеографској вредности садрже компоненту особине издваја се група деривата у које се преноси целокупан садржај мотивне речи. То су придеви, деривати првог степена: *мишији* = *мишији* I а. ‘који се односи на миша (Iа), мишеве, који припада мишу, који потиче од миша’; б. ‘који је као у миша, својствен мишу’; 2. ‘као саставни део бот. израза: ~ *јечам*, ~ *љуљ*, ~ *овчица*, ~ *раж*, ~ *рей*, ~ *ирн* и др.’; покрајинизам *мишевљи*, *мишев* ‘који припада мишу (Iа), који потиче од миша’. Придеви *мишаси* и *мишијаси* ‘који је мишје боје, сив, сивкаст, пепељаст’ обележје симилативности попримају на основу боје именоване животиње. Компонента боје заступљена је и у семантичком садржају композита *мишјомрк* ‘који је мишје, тамносиве боје’ и *мишкаки* покр. ‘који је

¹⁵ У српском ономастикону постоји веома развијена зоонимска матрица у генерисању личних имена, али и презимена. Међу мотивним зоонимима налазе се и они којима се именују животиње за које се узима негативан став лингвокултурне заједнице (*жаба*, *бува*, *акреј* ‘шкорпион, штитавац’, *бесџија* ‘опака животиња’, *џмаз*, уз напомену В. Михајловића да презимена од ове основе садрже у својим коренима профилаксу која и фонетски и семантички упућује на рептила змију) (Михајловић 2002: 244).

¹⁶ Није поуздано презимена: *Мишановић*, *Мишевић*, *Мишељић*, *Мишкановић*, *Мишкајковић*, *Мишкић*, *Мишков*, *Мишковић*, *Мишковац*, *Мишејчевић*, *Мишејчић*, *Мишурин*, *Мишурница*, *Мишевић*, *Мишикић*, *Мишин*, *Мишинац*, *Мишић*, *Мишкулин*, *Мишних*, *Мишиновић*, *Мишовић*, *Мишчевић* сматрати дериватима који су мотивисани потврђеним презименом *Миш*.

боје мишјака (1)'. Изгледом мишјих очију или репа мотивисане су сложене мишоокасӣ 'који има ситне, мале очи (као у миша)' односно мишорей и мишорейасӣ 'сличан мишјем репу (на једном крају дебљи, а на другом сужен и шиљасти)' и мишолик 'који личи на миша (1а), сличан мишу'.

Остали придеви су са граматичким значењем и представљају деривате другог степена: мишарски (< Мишар), мишков (< дем. мишко), мишоловни 'који лови мишеве' (< мишолов), шишмишев и шишмишки 'који се односи на шишмише; фиг. потајан, скривен; подмукао' (< шишмиш). Посесивни придев мишјакињин припада деривационом низу: 0 миш > мишјак > мишјакиња > мишјакињин. Са значењем особине је и дериват мишијак, и то у фигуративно одређеном подзначању насталом посредством метафоричне асоцијације б. 'оно што својим обликом и величином подсећа на мишјак (1)'.

5.1.3. Животиње. Овом домену припадају називи за женку миша, која је именована дериватом првог степена, мовираним обликом мишица, али су посведочени и покрајинизми: мишакиња у примарном значењу 'мишица, женка миша', мишкиња, мишна и мишца заст. и песн. 'мишица', као и називи за младунче миша: мишак, мишић, покр. мишчац.

С обзиром на то да је зоонимско значење једна од секундарних реализација лексеме миш, којим се означавају претежно врсте морских риба на основу сличности по боји и реполиком израштају, очекивано је да ће се зооними јавити и међу њеним дериватима. Међутим, дериватима су именоване разне врсте животиња, а међу овим јединицама није редак случај изражене полисемије:

а) птице: мишар у примарном значењу 'птица грабљивица из пор. соколова која се храни пољским мишевима и другим ситним глодарима Buteo buteo, збијеног тела и дугачких крила, дуга 55 цм, обично смеђе боје' и са истим значењем покрајинизам мишарин, те сложене мишолов 1. у изразу: ~ кобац и мишоловац у примарном значењу и мишоловица у секундарном значењу под тачком 3, мишљак под тачком 2; сложене мишождер у изразу: ~ шкањац.

б) рибе: мишар, у секундарном значењу 2. покр. в. клен; мишчац зоол. покр. в. вучић (3) ('морска риба Paracentropristis (Seranus) hepatus (Centropristis h.) из ф. греча Serranidae (Percidae) дуга 12 до 13,5 цм'); мишолов и мишоловац, покрајинизми у секундарној реализацији 'клен';

в) змија: мишарица у примарном значењу 'змија неотровница Elaphe situla leopardina (Coluber leopardinus leopardinus) из пор. Colubrinae, дуга до 1 м, са два низа црвених или смеђастих пега по леђима, оивичених црном бојом, која се готово искључиво храни мишевима, црвена крпа, црвенкрпица'; мишовка у секундарном значењу под другом тачком.

г) ровка: мишкејец покр. 'мала ровка Sorex rugtaeus';

д) коњ: мишкаћ покр. 'име коњу', мишкулац покр. 'коњ сиве, мишје длаке (боје)';

ђ) мачка/мачак: мишар покр. 'мачак који добро лови мишеве', мишоловица 'животиња која лови мишеве (обично мачка)';

е) пас: *мишоловац* 3. покр. ‘пас који лови мишеве’;

ж) љиљак (слепи миш): *мишмиш*, *йууумиш*;

з) домаће животиње: *мишко* 2. ‘име домаћим животињама (мужјацима), обично онима који су сивкасте боје: а. коњу; б. мачку; в. нерасту’.

Различита је мотивација за именовање животиња дериватима с лексемом *миш* у основи. Међу њима су оне које лове мишеве и хране се њима: птице (*мишар*, *мишарин*, *мишолов*, *мишоловац*, *мишоловица*, *мишљак*, *мишождер*), змија (*мишарица*, *мишовка*), мачка/мачак (*мишар*, *мишоловица*), пас (*мишоловац*), што показује да је у основи творбено-семантичког варирања метонимијски механизам. На метафори почивају она именовања животињских врста које су по неком телесном детаљу сличне мишу: *мишмиш*, *йууумиш*, *мишкејец*, *мишар*, *мишац*, *мишолов* и *мишоловац* (рибе) *мишкаћ*, *мишко*, *мишкун* (коњ), *мишко* (мачка или нераст).

5.1.4. Биљке. Део семантичке структуре лексеме *миш* чини и секундарно значење из домена ботанике. Фитоними мотивисани овим зоонимом имају изражену семантичку дисперзивност, те се једном истом формом означавају различите биљне врсте. У том погледу предњачи дериват *мишјакиња*, којим се означава 15 различитих биљака, рода и њихових врста. Могуће је да се назив ове биљке (*Minuartia*) и њој сличних биљака (*Stellaria Alsine*, *Veronica persica*), развио на основу асоцијације у вези с брзим размножавањем мишева, будући да су то коровске биљке, а оне могу бити штетне, као и мишеви. Други извор чини изглед биљке, чији су листови и цваст обрасли длачицама попут мишјих (*M. glomerata*, *Veronica agrestis*) или имају облик мишјег тела (*Ruscus*).

Фитонимом *мишинац* се такође означавају различите биљке (*Cynoglossum* из ф. *Boraginaceae*, *Cynoglossum officiale*), и то на основу изгледа – обично длачастиг листа или мириса цвета који подсећа на мишји. Поред тога што се лексемом *мишјак* означава биљка *мишинац* (а и б), њоме се именује под в и *Turphoideas arindinaceae*, чији је клас мишоликог изгледа (дугуљаст, збијен), као и под г. ‘род зимзелених жбунастих биљака *Ruscus* из ф. *Asparagaceae* (*Convallariaceae*).

Домену биљака припадају и покрајинизми: *мише* ‘врста јесењег баштенског цвећа’, са непрозирном мотивацијом, и *мишанка* ‘врста јабуке’, вероватно названа по томе што мишеви воле да једу воће.

Међу овим дериватима се испољава веома компликована мрежа парадигматских веза заснованих на сличности или истоветности именованих биљака: *мишјакиња* = *мишјакињица* = *мишакиња* (*Anagallis arvensis*, *Minuartia* из ф. *Caryophyllaceae*, *S. media*) = *мишјак* (*Ruscus* из ф. *Asparagaceae* [*Convallariaceae*]); *мишовкиња* = *мишјакиња* (*S. media*); *мишинак* = *мишекиња* = *мишакиња* (*Anagallis arvensis* из ф. *Primulaceae*); *мишјак* = *мишинац* (а. *Cynoglossum* из ф. *Boraginaceae* и б. *Cynoglossum officiale*) = *мишина* (*Cynoglossum officinale*). Поједини фитоними успостављају синонимску везу са разнокоренским лексемама: *мишакиња* у значењу под тачком 4 и *видовчица*, *мишјак* и *шокавица*.

5.1.5. ИМЕНА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ. У посматраном гнезду заступљене су речи субјективне оцене: деминутив са компонентама ‘младо’ и ‘мало’ *мишче* ‘младунче миша (1а)’ и од њега *мишчићи* супл. мн. од мишче, хипокористички: *мија, мијо, мијан, миша, мишко*, в) као и са оба обележја: *мишак, мишић*, покр. *мишчац*, а са експресивном позитивном конотацијом и дериват *мишоња*. Деминутивна и хипокористичка образовања развила су се и од деривата којим се означава женка – *мишчица* и *мишка*. У деривате првога степена укључују се и аугментативи и пејоративи: *мишејина* и *мишина*.

5.1.6. МАТЕРИЈА. У гнезду су и лексеме којима се именује храна коју су мишеви оштетили: сложенице *мишоједина* и застарело *мишојећа* ‘храна коју су мишеви нагризли или остаци хране, одн. нечег другог што су јели мишеви’. Будући да су мишеви штеточине, гамад, и назив за супстанцу (отров) којом се мишеви тамане део је овог гнезда: сложенице *мишемор* и *мишмор* ‘отров за тровање мишева и пацова, арсен-триоксид, арсеник, сичан’, суфиксал *мишјак* под тачком 3, значење које је одређено као застарело.

Једном већом групом деривата означава се мишји измет, први трагови по којима се препознаје да су мишеви у кући. Већина изведених јединица има само ову реализацију и означене су као покрајинизми: *мишајак, мишаљак, мишејина, мишејњак, мишећњак, мишољак* или им је ово примарно значење: *мишевина, мишињак, мишјак, мишљак*, ређе као секундарна реализација: *мишакиња* и *мишјакиња*. Овде су сврстани и деривати *миши(ј)ока* покр. 2. ‘гомилица маховине’, *мишињак* 2.б. ‘гомиле земље и жита које навуку пољски мишеви по стрништима’, *мишјок* покр. в. мишијок, који сами по себи немају просторно значење, али су свакако део неког простора односно смештени су у неком простору. Свим овим именованима у основи је метонимијски модел.

5.1.7. ПРЕДМЕТИ. Овом гнезду припадају и јединице које се према свом значењу уклапају у домен предмета. На првом месту то су именице типа *nomina instrumenti*, којима се означава направа којом се лове мишеви: у примарном значењу то је сложеница *мишоловка* и суфиксал покр. *мишница*, а у неком од секундарних значења: *мишарица, мишоловица* и *мишјакиња*. Секундарна предметна значења су у првом реду у метонимијској вези са примарним значењем када је њиме именована животиња, и то она која има природну функцију да тамани мишеве као и направа с истом наменом (*мишарица, мишоловица*: 1. змија/мачка која лови мишеве → 2. направа помоћу које се лове мишеви), док је у случају *мишјакиња*: 1. биљка → 2. измет → 3. мишоловка у питању понављање творбеног модела. Покрајинизмом *мишкуља* именује се део одеће ‘врста кошуље’. Можда је овај назив за кошуљу профилатичке природе, као заштита од мишева (да је не прогризу).

5.1.8. ЧОВЕК. Од мотивне речи *миш* развили су се деривати чији је денотат дете или човек. У семантичкој структури лексеме *миш* заступљено је и секундарно значење које се везује за хипокористичку употребу, као реч

одмила за дете. Отуда у њеном гнезду деминутив са компонентама ‘младо’ и ‘мало’ *мишко* покр. ‘још некрштено дете, новорођенче’. Посредством метафоре лексема *иуиумиш* остварује значење ‘човек сумњивих, мрачних намера, дволичан, злбан, подмукао човек’, што је одређује као персоналну атрибутивну именицу. Са агентивним значењем је дериват *мишар* у секундарној реализацији ‘главни играч у тој игри који тражи скривени предмет’. Још је једна лексема, сложеница *мишојреж* део овог домена: покр. шаљ. ‘човек који вреба да убије миша’.

5.1.9. Простор. С просторним значењем су деривати којима се означава место где се мишеви легу (коте) *мишевљак* покр. ‘мишје легло’, те ‘мишја рупа’ *мишакиња*, у значењу под 3, *мишињак* 2.а. ‘мишје гнездо, мишје пребивалиште, станиште’. Ова значења настала су деловањем метонимије. И простор намењен за живот човека именује се дериватом *мишарица* 3. покр. ‘мала, неугледна кућа, потлеушица’, и то на основу метафоричне асоцијације.

5.1.10. Активности и ситуације. У домен активности сврстани су називи за народно коло *мишовка*, које је једно од најпознатијих кола у шабачком крају, те глаголски дериват *мишајти се* ‘играти се игре миша’, којим се означава активност у оквиру друштвене игре, која је такође, део семантичке структуре лексеме *миш* (ба) и сложеница *иуиумиш* у примарном значењу ‘дечја игра жмуре’.

На основу метафоричне реализације лексема *мишоловка*, обично употребљена уз глаголе *заћи*, *ујасити* и сл., остварује каузативно-манипулативно значење ‘ситуација подешена с циљем да се неко доведе у незгодан, тежак положај, замка, клопка’, као што је и у фигуративном значењу уз глаголе *најтерати*, *сајтерати* и сл. ознака за ‘тешку, безизлазну ситуацију’.

5.1.11. Део животињског тела. Дериватима из ове тематске групе означавају се делови тела различитих животиња: а) миша – *мишећина* покр. ‘мишје крзно’, б) свиње – *мишак* покр. ‘комад меса у свињском буту’, једно од секундарних значења у оквиру полисемантичне структуре мотивне речи *миш* (4б); в) коња – *мишјак* 2. анат. покр. ‘коњски зуб секутић’.

5.1.12. Болести. Са значењем болести потврђен је дериват *мишаци* ‘коњска болест изазвана отицањем вратних жлезда’, чија је употреба регионално условљена, као што се и покрајинизмом *миши(ј)ока* означава ‘младеж обрастао ситним длакама, сличним мишјим’. Ова значења настала су под утицајем метафоре.

5.1.13. Веровања и обичаји. Деривати којима се означавају празнични дани (в. у уводном делу) такође припадају овом гнезду, сложеница *Мишољдан* етн. покр. ‘дан, сутрадан по Митровдану, који се празнује да не би мишеви наносили штету, Мишији дан’, који се још формализује и синтагмама: *Мишоров дан*, *Мишићров дан*, *Мишулов дан*.

активна сема из сем. садржаја лексеме <i>миш</i>	семантички модел	добито именоване и семантичка група којој припада
боја мишјег крзна	‘онај/она чије тело има боју мишјег крзна’ ‘који је сличан мишјем крзну по боји’	имена животиња: <i>мишкаћ, мишко, мишцулац</i> особине: <i>мишасић, мишцијасић, мишјомрк, мишцаки</i>
изглед мишјег крзна	‘оно што изгледом подсећа на мишје крзно’	биљке и њени делови: <i>мишинац</i>
позитиван/негативан однос према мишу	‘онај/она према којем човек има позитиван или негативан емоционални однос’	дем. и хип.: <i>мишче, мишчићи, мија, мијо, мијан, миша, мишко, мишак, мишић, мишчац, мишоња, мишчица, мишка</i> аугм. и пеј.: <i>мишећина, мишина</i>
облици традиционалне културе везани за миша	‘заштитни дани’ ‘народно коло’ ‘друштвена игра’ ‘дечја игра’	<i>Мишољган, Мишоров дан, Мишићров дан, Мишулов дан</i> <i>мишовка</i> <i>мишайи се</i> <i>йуџумиш</i>
физиолошки процеси и активности миша	‘оно што се размножава као миш’ ‘оно што је резултат штетне активности миша’ ‘оно што је резултат физиолошког процеса у мишјем организму’	биљке: <i>мишјакиња</i> материја: <i>мишоједина, мишојећа, миши(ј)ока, мишјок</i> материја: <i>мишајак, мишаљак, мишећина, мишећњак, мишећњак, мишољак, мишевина, мишињак, мишјак, мишљак, мишјакиња, мишјакиња</i>
специфично понашање миша	‘активност која подсећа на понашање миша’	учесник у друштвеној игри: <i>миш, мишар</i>
телесне особине миша	‘који по телесним својствима подсећа на миша’ ‘оно што подсећа на мишје тело’	особине: <i>мишоокасић, мишорей, мишолик</i> животиње: <i>мишар, мишац, мишолов, мишоловац</i>
околности које се тичу егзистенције миша	‘онај/оно што уништава миша’ ‘оно чиме се мишеви трују’ ‘оно чиме се мишеви лове’ ‘онај који лови мишеве’ ‘место где се мишеви легу’	животиње: <i>мишар, мишарин, мишолов, мишоловац, мишоловица, мишљак, мишождер, мишарица, мишовка, мишар, мишоловица</i> материје: <i>мишемор, мишомор, мишјак</i> предмети: <i>мишоловка, мишница, мишарица, мишоловица, мишјакиња</i> човек: <i>мишојреж</i> простор: <i>мишевљак, мишјакиња, мишињак</i>
старост	‘млади миш’ ‘оно што је по својој величини малоте подсећа на миша’	животиње: <i>мишак, мишић, мишчац</i> дете: <i>мишко</i>
полне карактеристике миша	‘она која је носилац одређених полних карактеристика’	животиње: <i>мишница, мишјакиња, мишјакиња, мишина, мишца</i>
део мишјег тела	‘мишје крзно’	мишећина
карактерне особине миша	‘који по карактерним особинама подсећа на миша’	човек: <i>йуџумиш</i>

6. Терминолошки изрази с компонентом *миш*. Лексема *миш* је заступљена у великом броју терминолошких израза структурног типа Adj + N, при чему придев у функцији детерминатора доприноси стварању специфичног терминолошког значења. Према денотацији, сви изрази припадају зоонимској терминологији, при чему се једном групом израза именују врсте миша, другом – врсте глодара који су изгледом или грађом слични мишу, а трећој групи припадају називи различитих животиња (рибе, сисари, бодљокошци). Осталим, малобројним изразима именује се врста крзна или врста дечје игре.

6.1. Изрази којима се означавају врсте миша представљени су према семантичкој сродности детерминатора.

6.1.1. Прву подгрупу чине синтагме с придевском компонентом којом се саопштава информација о станишту одређене врсте. Детерминатор специјалног типа носилац је обележја припадности именоване животиње одређеној врсти: *балкански миш* (*Mus erimelas*), *џољски миш* (*Microtus [Arvicola] arvalis*), *шумски миш* (*Apodemus [Mus] sylvaticus*), *кућни миш* (*Mus musculus*). Израз *кућни миш* део је синонимног низа, који чине синтагме са другачијим детерминатором *домаћи миш* и *обични миш*, али и синтагма структурног типа $N_1 + N_2$ – *миш њокућар*.

6.1.2. У другој подгрупи заступљене су синтагме с придевском компонентом која се односи на боју или изглед крзна, као доминантно или карактеристично својство миша, или на његову величину: *бели миш*,¹⁷ *жуџоврајти миш* (*Apodemus flavicollis*), *џруџасџи миш* (*Micromys agrarius*), *џаџуџасџи миш* (*Micromys minutus pratensis*), *класни миш* (*Muspicilegus*). Овој подгрупи терминолошких израза припада и синтагма структурног типа $N_1 + N_2$ – *миш џуваћ* ‘обични сиви пацов *Erimus rattus rattus*’.

6.2. Другој групи терминолошких израза припадају синтагме којима се именују врсте глодара, који су изгледом или грађом слични мишу. Структурно се разликују на основу састава и броја синтагматских чланова: а) као двочлане синтагме $N_1 + N_2$ – *миш џув* (*Glis glis*), или се иста животиња именује првим двоименичким типом: *миш скоцац*, али и синтагмом с придевском компонентом Adj + N – *џусџињски миш* (*Dipus aegypticus*), *џорски миш* (*Marmota marmota*). Заступљене су и трочлане синтагме структурног типа Adj + $N_1 + N_2$: *свилени миш џлодар* (*Viscacia [Callomys] viscacia* из рода *Chinchilla*), *велики леџникар миш* (*Eliomys quercinus*), *мали леџникар миш* (*Muscardinus avellanarius*). У њиховом склопу су придевске компоненте, дескриптори, којима се спецификује одређена особина именоване животиње, а управном речју *миш* сугерише се припадност именоване животиње реду глодара.

¹⁷ Иако их не проналазимо у РСАНУ, у употреби су и синонимни изрази *оџиџни*, *џокусни* или *ексџериментџални миш*.

6.3. Синтаagmaма типа Adj + N именују се животиње које не припадају реду глодара: рибе – *морски миш* (*Alopecias vulpes*), сисари – *слейи миш* (*Chiroptera*), бодљокошци – *средоземни миш* (*Echinocardium cordatum* из класе јежинаца *Echinoidea*), мишолике животиње – *фараонски миш* (*фараунов, фараунски миш*) (*Mungosichneumon* [*Herpestesichneumon, Mungomungos*]). Ретко су формализоване структурним изразом $N_1 + N_2$ – *миш слейац*, и то као синоним за синтагму *слейи миш*.

6.4. Осталим изразима означава се крзно: *бели миш* ‘крзно од белог миша’, *морски (ћоморски) миш* ‘скупочено крзно од глодара из рода *Chinchilla*, чинчила’, док се изразом *слейи миш* именује најпре дечја игра, обично у генитиву уз глагол *играјти* у којој један играч везаних очију хвата друге, а затим и учесник игре. Значења израза *бели миш* и *морски (ћоморски) миш* настала су под утицајем метонимије: животиња → крзно те животиње, а примарно значење израза *слейи миш* метафоричног је типа, док се његова секундарна реализација развила под утицајем метонимије.

7. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ И ПОСЛОВИЦЕ С КОМПОНЕНТОМ *МИШ*. Фразеологизмима и пословицама с компонентом *миш* углавном се формализују концепти антропоцентричне природе.¹⁸

7.1. Тешко материјално стање, оскудица, сиромаштво, дакле, неповољне животне околности изражавају се фразеологизмом *то (сиромах, убој* и сл.) *као црквени миш* ‘који је без игде ичега, пуки сиромах’.¹⁹ Сличан концепт исказује се и пословицом *у њразну кућу ни миши не улазе*, уз наглашавање да се беде клоне чак и мишеви. Фразеологизмом *као миш у расолу* ‘бедно, јадно, кукавно’ остварује се слично значење, с тим што се оно не мора нужно односити само на човекову егзистенцију, већ се њиме обухватају шире неповољне, безизлазне околности, чак и унутрашње стање, у зависности од глаголске компоненте *бијти* или *осећајти се* (*као миш у расолу*).

7.2. Међуљудски односи, тешки и непријатељски, исказују се фразеологизмом *као миш (јас) и мачка живејти, њазити се* и сл. 1. ‘бити стално у међусобној завади, свађи, непријатељству, не трпети се, не подносити се’; 2. ‘свађати се, гложити се с пуно жестине, оштро, непомирљиво’. Алтернативне компоненте које се јављају и у пословицама *јазе се као мачка и миш* односно *као мачка и њсејто* указују на различит положај мачке у овом старом

¹⁸ Иако се у фразеолошким изворима наводе и пословице, ипак се ови језички изрази не могу свести под исту категорију. „Паремиолошке јединице настају деконтекстуализацијом, као образовање посебног микротекста, док фразеолошке постају трансконтекстуализацијом. То их карактерише као јединице различитих лингвистичких категорија”, објашњава Ј. Јовановић (2006: 36).

¹⁹ Миш се јавља као протагонист у причама које се баве сиромаштвом, штетљивошћу, свакодневном егзистенцијом, па се, вероватно, отуда повезује с таквим карактеристикама (BARČOT 2014: 114).

непријатељском односу, који је иронично, али духовито приказан (Јовановић 2006: 136).

7.3. Са значењем великог, масовног страдања Б. Никић наводи следеће јединице, одређене као фразеолошке: *погорети као мишеви* ‘изгорети брзо, без могућности за избављење’ (Никић 2020: 437), уз тумачење да се погибија може догодити и без кривице другог човека, нпр. у пожару, а у њему најлакше и најбрже горе мишеви (Никић 2020: 154); *поубијући некога као мишеве*, са значењем ‘убити некога немилосрдно и у великом броју’ (Никић 2020: 438). Ако се похвата велики број људи, и то лако, каже се *половићти* (и сл.) некога *као мишеве* (Никић 2020: 154).

7.4. С глаголском компонентом (*по*)*играћти се* реализовани су фразеологизми (*по*)*играћти се* с ким *као мачка с мишем* ‘поигравати се с ким’ и *играћти* с ким *мачке и миша*. Иако сличне структуре, ове фразеолошке јединице нису истозначне. Првом се изражава манипулаторски, неискрен однос према другоме, без позитивних осећања и намера. Другим изразом пак означава се учешће у одређеним ситуацијама, са скривеним намерама, често уз надмудривање, али са јасним исходом. Како тумачи Б. Никић „противник се не мора одмах победити или убити, пре победе могуће је да се онај који је јачи поигра с немоћним, како би га што дуже мучио. Оваква ситуација подсећа на поступке мачке пре него што поједе миша кога је ухватила, те је на њеном темељу настао фразеологизам *поиграћти се* с ким *као мачка с мишем*” (Никић 2020: 154).

Фразеологизацији је подлегла и синтагма *игра мачке и миша*, уз коју Ј. Матешкић (1982) наводи значење ‘незанимљива’. У РСАНУ стоји: *игра мачке и миша* ‘каже се кад се неко ко је у великој предности, надмоћи и сл. поиграва, бори и сл. с неким ко је слаб, подређен, немоћан’, што се изражава и пословицом *Мачки је до игре, а мишу до йлача*.

7.5. Појединим фразеологизмима с компонентом *миш* изражава се стање изазвано временским непогодама, уз додатну компоненту свесног занемаривања могућих последица услед изложености јаком кишном невремену *мокар/покисао као миш* ‘потпуно мокар, потпуно покисао’; а зоонимским паром, у природним условима неспојивим *миш* и *мачка*, у оквиру фразеологизма *ноћас ће миш и мачка заједно сиваваћти, биће миш и мачка заједно* означава се ‘веома хладно време, студен’ када ће се и непријатељи удружити ради преживљавања.

7.6. Значење количине, и то веома мале, има поредбени фразеологизам *као мишу у око* ‘веома мало’. Јасна је мотивација за његов настанак. Количина се може изразити и фразеологизмом *све до миша у дувару* ‘све до једнога’, када се жели означити свако ко је присутан (Никић 2020: 163).

7.7. У појединим фразеологизмима заступљена је синтагма *мишја руйа* (Adj + N), која је сама по себи са експресивним обележјем и значењем ‘мало,

јадно и запуштено склониште’ (Никић 2020: 148). У контексту фразеологи- зама у зависности од глаголске речи њима се означава кукавички став који човек заузима обично од страха због неповољних околности, нерешивих проблема и сл., што се формализује фразеолошком јединицом *завући се* ([са]крийи се, скриваји се) у *мишју рупу* ‘потпуно се повући, повлачити се, (с)клонити се, (при)кри(ва)ти се (обично од великог страха)’, а управо „кукавичко сакривање, прикривање склањањем у мишју рупу, наглашава страх онога који је спреман да се у такав, мали и неугледан простор завуче” (Никић 2020: 156).

Фразеологизмом *сабијти/саићерајти/сипрајати* у *мишју рупу* ‘потпуно потиснути, учинити неактивним, онемогућити кога’ изражава се, дакле, надмоћ над неким, уливање страха у кости некеме.

7.8. Фразеологизми са зоонимском компонентом *миш* подстакнути су конкретним мотивима који су резултат искуства и живота са животињама, али и асоцијативним мотивима, које је могуће претпоставити узимајући у обзир понашање животиња у околностима које фразеологизам исказује или описује, или оне који су последица устаљеног разумевања животињског понашања.²⁰ Слични принципи делотворни су и у пословицама с компонен- том *миш*, посебно онај искуствени: *где мачке нема, (онде) мишеви коло воде* или *кад мачка код куће није, онда се миши веселе* или *где нема мачке, мишеви ђосјодаре* ‘кад нема надзора над неким, настаје неред, попусти дисциплина’. Пословицом *ијито маца койи, све мишеве лови* истиче се способност сваке мачке да тамани мишеве, што је свакако засновано на човековом искуству у заједничком животу с мачкама.

У домен комуникације, у ситуацијама када се јави превелико узбуђење због неког безначајног догађаја, незнатног повода каже се *ићресла се ђора (брда), родио се миш* ‘много се причало у очекивању неког великог, значајног догађаја, а од тога није било ништа, много буке ни око чега’, те се овом по- словицом, која је заснована на контрасту, наглашава безначајност оног што се догодило и бука која је око тога настала (Никић 2020: 177).

8. Закључак. Сви елементи укључени у стварање слике миша у савре- меном српском језику садрже компоненту квалификативног типа, на осно- ву које се ова животиња одређује као штеточина. Овај сегмент је видљив најпре у предањима о постанку миша, затим у обредима и ритуалним рад- њама које се спроводе с циљем да се домаћинства заштите од мишева, али и у савременој слици, у енциклопедијском опису ове животиње, као и у нај- чешћој реакцији *миш* на стимулус *сир* (207), што се може довести у везу са ловљењем миша, јер сир се најчешће користи како мамац у мишоловци. У лексикографској интерпретацији у РСАНУ такође је истоветна атрибуција

²⁰ О мотивацији за настанак фразеологизама са зоонимском компонентом в. више у: VIDOVIĆ BOLT 2007: 403–423.

интегрисана у семантички садржај овог зоонима. Већи број деривата из гнезда с мотивном речју *миш* заснива се на перцепцији миша као штеточине. Са овом семантичком базом издваја се читава група зоонима којима се именују животиње које се хране мишевима и тамане их: птице (*мишар*, *кобац мишолов*, *мишоловац*, *мишоловица*, *мишљак*, *мишождер*), змије (*мишарица*, *мишовка*), мачке (*мишар*, *мишоловица*), пси (*мишоловац*), па *nomina instrumenti* са значењем направе којом се лове мишеви (*мишоловка*, *мишница*), и називи за хемијске супстанце којима се трују мишеви (*мишемор*, *мишомор*, *мишјак*). Лексичком систему овог зоонима припадају и календарски дани посвећени заштити од мишева (*Мишолодан*). Експресивна фразеолошка слика, којом се концептуализује немилосрдно масовно убијање, заснива се управо на поређењу с уништавањем мишева (*йойућући/йоловићи кога као мишеве*). Појам штете коју изазивају мишеви именован је дериватима *мишоједина* и *мишојећа*.

8.1. Продуктивне компоненте, садржане и у осталим фрагментима укупне језичке слике миша тичу се његових анатомских карактеристика – величине, изгледа делова тела, посебно облика њушке и дужине репа. Секундарне реализације лексеме *миш* зоонимског типа управо су индуковане наведеним компонентама (називи морских риба), док се називом ове животиње именују биљке на основу длачастих биљних делова попут мишје длаке. О продуктивности ових компонената сведоче и бројни деривати којима се исказују особине: на основу изгледа (*мишолок*), боје (*мишаст* и *мишијаст*, *мишјомрк*, *мишкаки*), облика мишјег ока (*мишоокаст*) или његовог репа (*мишорей* и *мишорейаст*). У гнезду су заступљени деривати којима се именују како животиње на основу метафоричних асоцијација по облику њушке и репа (рибе – *мишар*, *мишац*), по боји длаке (коњи – *мишкаћ*, *мишкалац*, *мишко*) тако и фитоними (*мишјакиња*). Код термилошких израза носилац ових информација је придевска компонента (*бели миш*, *жуштовраћи миш*, *йрујаст* и *миш*, *йайуљаст* и *миш*). Међутим, ова својства миша немају мотивациону улогу у формирању фразеологизама и пословица, осим у изразу *као мишу у око*, којим се изражава количина, што је мотивисано компонентом ‘мало’.

И за творбу имена субјективне оцене важна је компонента изгледа односно величине ‘мало’ (деминутиви и хипокористици: *мишче*, *мија*, *мијо*, *мијан*, *миша*, *мишко*, *мишчац*, *мишоња*) или ‘велико’ (аугментативи *мишејина* и *мишина*). Асоцијативним повезивањем компоненте која се односи на величину миша мотивисано је именовање детета одмила, а са истим значењем је и дериват *мишко*.

8.2. Информација о распрострањености и станишту миша посебно је карактеристична за термилошке спојеве (*балкански миш*, *йолски миш*, *цумски миш*, *кућни миш*), што је свакако последица научног поимања миша, а одржава се и на деривацију. Тако део гнезда чине именице с просторним значењем, додуше суженим или спецификованим – као назив за место где

се мишеви коте (*мишевљак*) или где им је пребивалиште (*мишакиња*, *мишињак*), а посредством метафоре именује се и простор у којем живи човек (*мишарица*).

8.3. На основу имплицитне компоненте која се односи на особину миша, коју одређујемо као плашљивост, метафорично је назван ‘плашљив човек, кукавица’. Укрштање својства плашљивости и мишјег скровишта заступљено је у фразеологизму, којим се суштински означава човеков кукавичлук као последица великог страха – *завући се* (*[са]кријти се*, *скривати се*) у *мишју рују*.

8.4. Употреба миша у експерименталне сврхе такође је активна компонента. Заступљена је у његовој научној слици, формализована је и терминолошким изразом, а посебно је високофреквентна реакција *миш* у асоцијативној мрежи са стимулусима *експериментисати* (18), *експеримент* (17), *научни* (1). Могло би се рећи да терминолошки израз *експериментални миш* има у одређеној употреби и експресивно значење, нарочито приликом изношења става ‘не желим да прихватим нешто што је недовољно поуздано, испитано и сл.’.

8.5. Фрагменти од којих је сачињена укупна слика миша одликују се и одређеним специфичностима. У традиционалној слици то су симболични елементи на основу којих се миш одређује као хтонска животиња или оличење негативног принципа. У савременој слици то су елементи асоцијативне мреже као реакције на то како чујемо или именујемо звук који производи миш односно његово кретање (*шумити*, *шкријати*, *зашумити*), те особине које му се приписују (*стидљив*, *добродушан*, *интелигенција*, *неиздржљив*, *рођени*, *суров*, *шужан*). На плану семантичке структуре лексеме *миш*, специфична су значења соматског типа (*миш* за ‘мишић’), и она имају веома ограничен одраз у укупној слици, и то само на деривационом плану, као секундарна реализација којом се денотира део животињског тела са семантички кореспондентним дериватима, чија је употреба територијално условљена (део свињског меса – *мишећина*, *мишак*, коњски зуб *мишјак*) или за болест (*мишаци*). И назив друштвене игре *миш*, односно ова секундарна реализација, може се сматрати специфичном, и она је само у основи глагола *мишати се* ‘играти се игре миша’, као и употреба лексеме *миш* у својству узвика. Евентуално се под специфичношћу терминолошких израза с компонентом *миш* могу сматрати они који се уклапају у научну слику миша, али се не одражавају значајније у другим посматраним сегментима његове укупне слике. То су изрази којима се именују бодљокошци (*средоземни миш*), мунгоси (*фараонски миш*) и сл. Синтагма *миш бели* заступљена је у изразу *миш бели срећу дели*, који је широко познат, а није забележен речницима.²¹

²¹ „Ово је узвик којим су некада Роми позивали људе да им се прорекне судбина. Роми су ишли са хрчком у кутији, коју су носили око врата. У кутији су биле цедуљице на којој

Она показује тенденцију ка експресивизацији. Фразеологизмима и пословицама се углавном концептуализују феномени који нису заступљени у другим сегментима слике миша: сиромаштво (*убої као црквени миш; у љра-зну кућу ни миши не улазе*), неповољне прилике (*као миш у расолу*), међуљудски односи (*љазе се као мачка и миш*), стање изазвано временским непогодама (*мокар/љокисао као миш*), те у домену комуникације (*љресла се љора, родио се миш*).

Као општи закључак може се навести да језгро укупне лингвокултуролошке слике миша чине елементи који се јављају у свим посматраним фрагметима (штеточина, изглед, распрострањеност), а у позадини ове слике заступљене су специфичне јединствене реализације остварене у сваком фрагменту понаособ.

ИЗВОРИ

- ОАРСЈ: Драгићевић, Рајна, Предраг Пипер, Марија Стефановић. *Образни асоцијативни речник српскога језика. Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига – Службени гласник, 2011.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–III*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. *Речник српскохрватскога књижевног језика IV–VI*. Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–
- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

*

МАТЕЌИЋ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO „Školska knjiga”, 1982.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРТМИЊСКИ, Жежи. *Језик – Слика – Свети*. Београд: SlovoSlavia, 2011.
- ГРКОВИЋ, Милица. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић, 1977.
- ГУРА, Александар. *Симболика животиња у словенској народној традицији*. Београд: Бримо – Логос – „Глобосино“ – Александрија, 2005.

су писала ‘пророчанства’. Када би Циго гурнуо хрчка, он би на основу условног рефлекса загрисао једну од цедуљица и она би постајала избор судбине онога ко је платио за гатање. Раније је коришћен миш који је заиста симбол среће код Рома, али је његова употреба избачена због тога што је одвратан неким људима” (<https://www.vesti.rs/Hronika/ZABORAVLJENE-NARODNE-IZREKE-I-NJIHOVA-ZNACENJA-Sta-znaci-mrka-kapa-i-sto-beli-mis-deli-srecu.html>).

- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- ЗЫКОВА, Ирина Владимировна. *Концептосфера културе и фразеологија. Теорија и методе лингвокултуролошког изучења*. Москва: Ленанд, 2015.
- ЈОВАНОВИЋ, Јелена. *Књига српских народних њословица*. I–II. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2006.
- МЕ: *Мала енциклопедија Просвеша – Ошцића енциклопедија*. Књига 2 (М–Ш). Београд: Просвета, 1972.
- МИХАЛЛОВИЋ, Велимир. *Српски ѡрезименик*. Нови Сад: Аурора, 2002.
- НИКИЋ, Биљана. *Фразеолоѡизми у лекцији за основну школу*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду Филолошки факултет, 2020. <<https://uidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4012/Doktorat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>>
- НОВОКМЕТ, Слободан. *Називи животиња у српском језику. Семантичка и лингвокултуролошка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- ПОПОВА, Зинаида Даниловна, Иосиф Абрамович Стернин. *Когнитивна лингвистика*. Москва: „Восток – Запад”, 2007.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Симболика свеша у народној маици Јужних Словена*. Београд – Ниш: Балканолошки институт САНУ – Просвета, 1996.
- РАНЂЕЛОВИЋ, Ана. Метафорична значења зоонима која се односе на људске особине. *Наш језик* XLIII/3–4 (2012): 89–105.
- САМАРЦИЈА, Снежана. *Облици усмене ѡрозе*. Београд: Службени гласник, 2011.
- СМР – *Српски митолошки речник*. Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић (ред). Београд: Нолит, 1970.

*

- ВАРЃОТ, Branka. *Divlja животиња као саставница у хрватској, руској и њемачкој фразеологији*. *Докторски рад*. Загреб: Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, 2014. <<https://www.bib.irb.hr/715968>>
- CHEVALIER, Jean, Alain GHEERBRANT. *Рјечник симбола (митови, снѡ, обиѡаји, гесте, облици, ѡкови, боје, бројеви)*. Загреб: Накладни завод МН, 1987.
- НОЈДЖЕР, Heri. Однос језика према култури. *Антропологија данас*. Београд: Вук Караѡић, 1972, 491–509.
- ЛАМПИЋ, Mario. *Мали речник традиционалних симбола*. Београд: Libretto, 1999.
- СКОК, Petar. *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика II*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 1972.
- ВИДОВИЋ БОЛТ, Ivana. Метафорика зоонима у хрватској фразеологији. *Културни bestiјариј*. Suzana Marјанић, Antonija Zaradiја Kiš (ur.). Загреб: Институт за етнологију и фолклористику, Хрватска свеучилишна наклада, 2007, 403–423.

Dr Gordana Štasni, dr Gordana Štrbac

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE LEXEME *MOUSE*
IN CONTEMPORARY SERBIAN

Summary

The language picture of a mouse in Serbian is created on the elements of linguo-cultural theory. This animal has an important place in Serbian culture and has numerous symbolic representations. In the Serbian tradition, very old rituals are performed to protect against vermin. Therefore, the starting point in understanding this issue is dedicated to the mouse in the traditional Serbian picture. The following segment shows the mouse in the modern Serbian picture, based on encyclopedic data about it and information in the *Dictionary of associations in the Serbian language*. At the linguistic level, the semantic-derivational potential of the lexeme *mouse* was observed based on the semantic content, scope and composition of its derivational nest, to emphasize how and to what extent traditional, scientific and modern understanding of the mouse is reflected in language. The linguistic aspect is complemented by the consideration of terminological expressions, phraseologisms and proverbs with the *mouse* component.

The analysis shows that all segments of the Serbian language picture of a *mouse* contain a component of the qualifying type, based on which this animal is determined as a pest. For example, a large number of derivatives from the nest with the motive word *mouse* is based on the perception of the mouse as a pest: names of animals that feed on mice and darken them: birds (*mišar, mišolovac, mišolovica, mišljak, mišoždër*), snakes (*mišarica, mišovka*), cats (*mišar, mišolovica*), nomina instrumenti as names of a device used to hunt mice (*mišolovka, mišnica*) and names for the chemicals that poison mice (*mišemor, mišomor, mišnjak*). The lexical system includes calendar days dedicated to protection from mice (*Mišoljdan*). The productive components, contained in other fragments of the overall language picture of the *mouse*, concern its size, the looks of body parts, especially the shape of the muzzle and the length of the tail. The productivity of these components is evidenced by numerous derivatives that conceptualize the properties (*mišolik, mišast, mišookast, mišorepast*). Some derivatives are named animals based on metaphorical associations in the shape of the snout and tail or fur colour (fish – *mišar, mišac*; horses – *miškać, miškulaš, miško*) even and plants (*mišnjakinja*). However, these mouse properties do not have a motivating function in the formation of phraseologisms and proverbs. Information on the distribution and habitat of mice is especially characteristic of terminological compounds (*balkanski miš, poljski miš, šumski miš, kućni miš*), which is certainly a consequence of the scientific understanding of mice and is maintained on derivation.

The fragments that make up the overall picture of the mouse are also characterized by certain specifics. In the traditional picture, these are the symbolic elements based on which the mouse is defined as a chthonic animal or the embodiment of a negative principle. Phraseologisms and proverbs mainly express phenomena that are not represented in other segments of the mouse picture: poverty (*siromašan kao crkveni miš*), unfavourable

circumstances (*kao miš u rasolu*), interpersonal relationships (*paze se kao mačka i miš*), a condition caused by bad weather (*pokisao kao miš*), and in the domain of communication (*tresla se gora, rodio se miš*).

As a general conclusion, it can be stated that the core of the language picture of the mouse consists of elements that appear in all observed fragments (walk, appearance, distribution) and that the frame of this picture represents specific unique realizations achieved in each fragment.

Универзитет у Н. Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
gordanastasni@yahoo.com
strbacsn@eunet.rs

Примљен: 23. марта 2022. године
Прихваћен за штампу јуна 2022. године